

A SZOCIÁLIS JOGOK MINT ALAPJOGOK ALKOTMÁNYJOGI MEGKÖZELÍTÉSE

CONSTITUTIONAL APPROACH TO SOCIAL RIGHTS AS FUNDAMENTAL RIGHTS

DEZSE TIVADAR*

Absztrakt: A szociális jog az egyik legfiatalabb jogág. A szociális jogi szabályozás az (első) ipari forradalommal egyidőben intézményesült, és csupán a múlt század közepén vált nemzetközivé. Ezzel együtt a szociális gondoskodás igénye közel egyidős a civilizált emberiséggel. A szociális jogok mára második generációs (nemzetközi) alapjogok, bár vita tárgyát képezi, hogy a klasszikus emberi jogokhoz hasonlóan univerzálisak-e, és megilletnek-e minden polgárt, vagy csak az adott állam állampolgárait.

Ebben a tanulmányban a szociális jogok és azok alkotmányjogi megítélésének rövid elméleti és gyakorlati bemutatására vállalkozom.

Kulcsszavak: *szociális jog, alapjogok, alkotmány, alaptörvény*

Abstract: Social rights is one of the most recent branches of the legal system. Regulations of social rights mainstreamed at the same time as the (first) industrial revolution, and became internationally recognized only during the middle of the last century. Bearing this in mind, the need for social care has been there with us since the dawn of civilisation. Social rights by now have become second generation (international) rights, although it is still up for debate whether, similarly to classic human rights, all citizens are universally entitled to them, or only the citizens of the country in question.

In this study, I am venturing to present social rights as well as their considerations from the perspective of constitutional rights from a theoretical and practical standpoint.

Keywords: *social law, fundamental rights, constitution, basic law*

1. Szociális jogok elméleti alapjai

A szociális biztonság – mutat rá Hajdú József – nem más, mint a születést megelőző időszaktól kezdődően a teljes életen át, majd a halálon túl is tartó gondoskodás: megelőzi az élve születést (különböző terhesség alatti ellátások formájában), és

* DR. DEZSE TIVADAR
PhD-hallgató
Miskolci Egyetem ÁJK
Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola
3515 Miskolc-Egyetemváros
qjodezse@uni-miskolc.hu

túléli az egyént (hozzátartozói ellátások, mint amilyen az özvegyi nyugdíj, az árva-ellátás, vagy temetési segély formájában).¹

Egyén és közösség viszonyát már a legkorábbi időkben meghatározta az, hogy az egyén létfenntartása a közösség felelősségévé is vált. Már az ókori társadalmakban felismerték, hogy a betegekről, rászoruló idősekről való gondoskodás közös érdek, sok helyen pedig nemcsak önkéntes segélyezés, hanem kölcsönös biztosítás útján is gondoskodtak ezekről a feladatokról. A kereszténység államvallássá alakulásával az önsegélyező egyesületek fokozatosan jelentőségüket veszítették, a segélyezés egyházi keretek közé került, főként különböző gyülekezetek feladatává vált. A középkorban a szegények és betegek megsegítésére a szerzetesrendek, lovag- és ispotályosrendek vállalkoztak, majd egyre nagyobb szerepet vállaltak a települések, városok és községek, valamint saját tagjaik vonatkozásában a céhek.² Már ekkor is léteztek különféle normák, ám ezek nem biztosítottak egyéni jogcímet a közösség által nyújtott ellátásokra, az egyén a jogosultságát nem kényszeríthette ki a közösséggel szemben. A kontinens államai inkább a kockázatközösségen belüli tartalékképzést részesítették előnyben, az 1800-as évek közepéig csak Angliában létezett átfogó szegényügyi közigazgatás. Dologházakat működtettek, melyek célja a munkára kényszerítés volt, segélyre csak az arra „érdemes” szegények váltak jogosulttá.³ Az 1793. évi francia alkotmány külön kitért az állam adósságára, mely abban áll, hogy a rászorulóknak segítséget kell nyújtania – Robespierre pedig még egy törvénytervezetet is kidolgozott, amely elismerte a munkához és biztonsághoz való egyéni jogot.⁴ Ez a francia megoldás⁵ – a szociális alkotmányozás – azonban egészen a XX. század elejéig kivételesnek számított, az egyes államok inkább közigazgatási normákkal szabályoztak bizonyos szociális jogosultságokat.⁶ A porosz állam az 1880-as években megalapította Európa első társadalombiztosítási rendszerét, mely kötelező, biztosítási típusú ellátórendszert jelentett.⁷

A XX. század első felében Európa országaiban a porosz minta terjedt el. Szorosan a munkavégzéshez kapcsolódó „munkásbiztosítási” rendszerek jöttek létre, amelyek a munkavégzésben beálló zavarok esetére nyújtottak ellátást, jellemzően ipari munkások javára. Az első világháború, majd az 1930-as években kibontakozó világgazdasági válság hatására felerősödött az elképzelés, miszerint a piac okozta egyenletlenségeket állami eszközökkel kell kiegyenlíteni. Ezzel együtt több országban is egyre erősebbé vált az igény, hogy ne csak a munkavállalók, hanem a társa-

¹ HAJDÚ József – HOMICSKÓ Árpád Olivér: *Bevezetés a társadalombiztosítási jogba*. Patrocinium, Budapest, 2013, 76.

² CZÚCZ Ottó: *Szociális jog I. Unió*, Budapest, 2002, 12–13.

³ FICZERE Lajos – FORGÁCS Imre: *Magyar közigazgatási jog. Különös rész európai uniós kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 269.

⁴ KARDOS Gábor: *Üres kagylóhéj? A szociális jogok nemzetközi jogi védelmének egyes kérdései*. Gondolat, Budapest, 2003, 36.

⁵ Végül a viharos történelmi időkben a szabályozás sosem lépett életbe.

⁶ JUHÁSZ Gábor: 70/E. § A szociális biztonsághoz való jog. In: Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja II. Századvég*, Budapest, 2009, 2579–2593.

⁷ HAJDÚ – HOMICSKÓ: i. m. 5.

dalom minden tagja számára biztosítsák a szociális védelmet. Az ezirányú kezdeményezések alapját az angol társadalombiztosítási rendszer reformját célzó, 1942-ben nyilvánosságra hozott Beveridge-jelentés képezi.⁸ Ennek központi gondolata az volt, hogy a háború utáni tömeges elszegényedést, amely a radikális mozgalmak térnyeréséhez vezetett, még egyszer nem szabad megengedni. Az egész társadalmat átfogó szociális háló kiépítésére, a fogyasztás színvonalának szinten tartására, ennek érdekében pedig munkanélküli segély bevezetésére, továbbá – közmunkákkal – a munkanélküliség enyhítésére van szükség. A Beveridge-terv legfontosabb elemét az 1942 és 1948 közötti időszakban sikerült megvalósítani Nagy-Britanniában, majd valamivel később Franciaországban, Belgiumban, Svájcban és Németországban. A jóléti ellátáshoz való jog a jóléti állam koncepciójának részévé vált.⁹

A szociális jogok megítélése nem egyértelmű, sem a szakirodalomban, sem a jogi praxisban. Bizonyos trendek azonban kimutathatók, ezek pedig egyértelműen afelé mutatnak, hogy a korábbi, tradicionálisnak nevezhető megközelítések változóban vannak. A tradicionális felfogás szerint a szociális jogok nem alapjogok, nem alanyi jogok, bírói úton nem kikényszeríthetők. Az újabb értelmezések már egy heterogén, bizonyos körben alapjogi jellegzetességekkel is bíró jogcsoportról beszélnek. A különösképpen Európára jellemző olvasat szerint a szociális jogok levezethetők az emberi méltósághoz való jogból, az érvényesíthetőség fogalma pedig akár a kikényszeríthetőségre is kiterjeszthető.

2. Szociális jogok mint második generációs jogok

A szociális jogokat szokás második generációs jogoknak nevezni, és két csoportjukat megkülönböztetni. Az egyik csoportot azok a szociális tartalmú szabadságjogok alkotják, amelyek anyajogukhoz képest önállósultak, de legalábbis külön nevesítetté váltak. Közös sajátosságuk, hogy az állam kötelezettsége alapvetően negatív jellegű: az állam köteles engedni e jogok gyakorlását, aktivitása pedig kimerül abban, hogy védi a kérdéses jogot, esetleg hozzájárul a joggyakorlás feltételeinek megteremtéséhez. A szociális jogok e típusára a legjellemzőbb példát a gazdasági jogok jelentik, mint amilyen a munkához való jog, a fizetett szabadsághoz való jog, a szakszervezetek alakításához való jog, vagy éppen a sztrájkjog. A szűkebb értelemben vett szociális jogok ezzel szemben pozitív magatartást feltételeznek az állam részéről, azt várják el, hogy az állam biztosítsa a meghatározott szolgáltatásokra való jogosultságot.¹⁰ Fabre szerint szükségletek kielégítésére szolgáló jogokról van szó, ezek közé sorolható az anyák, a gyermekek, az idősek speciális védelme, a lakhatáshoz való jog, az egészségügyi ellátáshoz és a társadalombiztosításhoz való jog.¹¹

⁸ HAJDÚ – HOMICSKÓ: i. m. 75.

⁹ FABÓK András – PRUGBERGER Tamás: *Társadalombiztosítási jog*. Szent István Társulat, Budapest, 2009, 25–26.

¹⁰ KARDOS: i. m. 25.

¹¹ DRINÓCZI Tímea: A szociális jogok: nemzetközi kitekintés, nemzeti gyakorlat és alapjogi jelleg. *MTA Law Working Papers* 2018/4., 3.

A szociális ellátások tekintetében olyan szolgáltatásokról van szó, amelyek – a piacgazdaság viszonyai között és optimális esetben – piaci alapon is megszerezhetőek lennének, ha a jogosultnak rendelkezésére állnának az ehhez szükséges anyagi eszközök. Elégtelen piaci kínálat esetén – még piaci viszonyok között is – csak az államtól remélhetők ezek a szolgáltatások: az állam vagy természetben nyújtja a kívánt szolgáltatást, vagy átfordítja pénzbeli juttatássá, és a jogosult saját maga vásárolhatja meg a szolgáltatóktól azt, amire szüksége van.¹²

A szociális jogok értelmezését illetően több, esetenként egymásnak is ellentmondó nézet létezik. Vita tárgyát képezi, hogy a szociális jogok a klasszikus emberi jogokhoz hasonlóan univerzálisak-e, és megilletnek-e minden polgárt, vagy csak az állampolgárokat. Kérdéses, hogy milyen az első generációs emberi jogokhoz való viszonyuk.¹³ Egyes szerzők (például Anders Andreassen, Hugo Stokke, Alen G. Smith) szerint a polgári és politikai jogok esetében az állam kötelezettsége meghatározott magatartás tanúsítására terjed ki, míg a szociális jogoknál meghatározott eredmény elérésére.¹⁴ Kardos Gábor szerint napjainkban már meghaladottnak tűnik ezen az alapon a szociális jogok polgári és politikai jogokkal való szembeállítás. Egyfelől azért, mert utóbbiak esetében is egyre nagyobb szerephez jut az állam pozitív szerepvállalása: ez különösen az élethez való jog, a választójog, illetve a véleménynyilvánítás szabadsága esetén szembetűnő. Másrészt amiatt, mert a második generációs jogok esetében is fokozódik az állami szerepvállalás komplexitása. Így például, a szociális jogok ellenőrzését ellátó ENSZ-testület az állami kötelezettségek három típusa között tesz különbséget: ezek a tiszteletben tartás (melynek keretében az állam köteles tiszteletben tartani az egyén erőforrásait, amelyeket saját szükségletei kielégítésére fordíthat), a védelem (amennyiben az állam köteles oltalmazni az egyén szociális cselekvési szabadságát), végül a teljesítés (melynek keretében elő kell segítenie az egyén szociális igényeinek kielégítését).¹⁵

Más szempontból ugyanakkor – érvelnek egyes szerzők – nagyon is indokolt az első és a második generációs jogok közötti különbségtétel. A polgári és politikai jogok egy része abszolút, és még kivételes körülmények között sem korlátozható (ilyen például az élethez, emberi méltósághoz való jog). A többi klasszikus emberi jog azonban, még ha szigorú garanciák mellett is, de korlátozható. A korlátozásra azonban csakis szigorú bírói kontroll mellett, kizárólag más emberi jogok és jogilag méltányolható érdekek védelmében van lehetőség. Ezzel szemben a szociális

¹² Veli-Pekka VILJANEN: Abstention or Involvement? The Nature of State Obligations Under Different Categories of Rights. In: K. Drzewicki – C. Krause – A. Rosas (eds.): *Social rights as Human Rights. An European Challenge*. Turku, Institute of Human Rights, Abo Akademi University, 1994, 61.

¹³ JUHÁSZ: A szociális biztonsághoz... 2581.

¹⁴ Bard-Anders ANDREASSEN – Alen G. SMITH – Hugo STOKKE: Compliance with Economic and Social Human Rights: Realistic Evaluations and Monitoring in the Light of Immediate Obligations. In: A. Eide – B. Hagrvet (eds.): *Conditions for Civilized Politics. Political Regimes and Compliance with Human Rights*. Nobel Symposium 74, Oslo, Scandinavian University Press, 1996, 256.

¹⁵ KARDOS: i. m. 27–28.

jogokból fakadó állami kötelezettség távolról sem abszolút, a korlátozhatóságot pedig a rendelkezésre álló anyagi erőforrások végessége teszi indokolttá. További különbség a klasszikus emberi jogok és a szociális jogok között az időtényező: előbbiek esetében az állami kötelezettség azonnali, időbeli halasztást nem tűrő, a szociális jogokat ugyanakkor fokozatosan valósítja meg az állam, nem függetlenül az anyagi erőforrások rendelkezésre állásától.¹⁶

Ezzel függ össze a jogi úton történő kikényszeríthetőség kérdésköre. „A szolgáltatási jogból eredő ideális állapot megteremtésének elmulasztása” – magyarázza Kardos Gábor – „jogi úton nem kérhető számon”.¹⁷ Peresítésre a konkrét állami kötelezettségeket érintően van mód, e kötelezettségek körét pedig optimális esetben az alacsonyabb szintű jogszabályok határozzák meg, vagyis a szociális jogok kikényszeríthetősége a „támogató normák” függvényében alakul.¹⁸ Igaz ugyan, hogy a polgári és politikai jogok legnagyobb részénél is szükség van arra – legalábbis a kontinentális jogrendszerek esetében –, hogy tartalmukat alacsonyabb rendű jogi normákban bontsák ki, és e kibontó normák sérelme esetén közvetlenül is lehet bírósághoz fordulni. Ami azonban a szociális jogokhoz képest a fő különbség, az az, hogy a polgári és politikai jogok megsértése esetén közvetett védelemre is van mód, az alkotmánybíróság útján. Ez a szembeállítás ugyanakkor felvet egy lényeges kérdést: a polgári és politikai jogok nem vitásan valódi emberi jogok – de vajon a szociális jogok tekinthetők-e valódi emberi jogoknak? Nem inkább csak államcélok?¹⁹

Amennyiben elfogadjuk, hogy a szociális jogok – legalábbis részben – államcélok, adódik egy további kérdés: indokolt-e, szükséges-e az alkotmányi szintű szabályozásuk? Az uralkodó irányzatok között vannak ugyan olyanok, amelyek a szociális jogok alapjogként történő alkotmányba foglalását támogatják, ám a nemzetközi gyakorlatról inkább azt mondható el, hogy kivételesnek számít a szociális biztonsághoz való jog alapjogként történő deklarálása. Ebből következően pedig, az alkotmányos védelem szintje elmarad az első generációs emberi jogokétól.²⁰ Juhász Gábor szerint annak megítélése, hogy a szociális jogoknak van-e helyük az alkotmányban, alapvetően attól függ, hogy azokat az emberi vagy az állampolgári jogok részének tekintjük-e. Az ENSZ legfontosabb dokumentumai a szociális jogokat a polgári és politikai jogokhoz hasonlóan emberi jogokként határozzák meg. Csakhogy, a védelmüket biztosítani hivatott rendelkezések – mutat rá Juhász – inkább arra az álláspontra helyezkednek, hogy a szociális jogok a hierarchia alacsonyabb szintjén találhatók, mint az első generációs jogok. A szabályozás e kettségéből fakadóan terjedt el az a felfogás, amely a szociális jogokat az emberi jogok valamiféle alacsonyabb rendű – ebben az értelemben az állampolgári jogok – csoportjába tartozónak tekinti, és ellenzi a szociális jogok alkotmányba történő

¹⁶ KARDOS: i. m. 28–29.

¹⁷ KARDOS: i. m. 29.

¹⁸ KARDOS: i. m. 29.

¹⁹ KARDOS: i. m. 30.

²⁰ JUHÁSZ: i. m. 2581.

beemelését.²¹ Farkas Zsuzsanna ezzel kapcsolatosan arra mutat rá, hogy az állami aktivitásra építő szociális jogok a gazdaság aktuális teljesítőképességének függvényei. Emiatt pedig, ha e jogok konkrét megfogalmazást nyernének az alkotmányban, az azzal járna, hogy egy esetleges gazdasági válsághelyzetben szükség lenne az alkotmány negatív irányú módosítására. Márpedig, ha az államnak gazdaságpolitikai megfontolásokból „vissza kell vennie az alkotmányos védelem alatt álló szociális ellátás szintjéből”, az az Alkotmány „elértéktelenedését” vonná maga után.²² Balogh Zsolt éppen ebből a megfontolásból figyelmeztet arra, hogy a szociális jogokkal nagyon óvatosságnak kell lenni, hiszen alapvetően a szociális jogok terepe nem az alkotmányvédelemé, hanem a gazdaságpolitikáé, a szociálpolitikáé, a foglalkoztatáspolitikáé.²³ Más szerzők (köztük maga Juhász Gábor is) azt vallják, hogy „mivel a szociális biztonság fogalma pontosan kifejezi az emberi jogok azon sajátosságát, hogy azokra csak olyan minimumigények alapozhatók, amelyek alá az emberi méltóság feladása nélkül nem lehet lemenni”, ezért a szociális biztonságra való jogot rögzítő rendelkezéseknek helyük van az alkotmányban.²⁴ Juhász Gábor ezzel kapcsolatosan még azt is kiemeli, hogy a szociális jogok alkotmányos szinten történő szabályozásának kérdésében nem szabad, hogy gazdaságiköltségvetési megfontolások játsszanak szerepet, ez ugyanis a társadalom szerkezetében soha jóvá nem tehető torzulásokat eredményezhet.²⁵

3. A szociális jogok megítélése egyes országok joggyakorlatában

Az elméleti szakemberek megosztottsága a szociális jogok megítélése tekintetében tükröződik az egyes államok gyakorlatában is: számos országban az alkotmány még csak érintőlegesen sem tartalmaz a szociális biztonságra vonatkozó rendelkezést (példa az Egyesült Államok), máshol pedig a szociális alapjogok meghirdetése helyett az alaptörvény csak általánosságban rögzíti az állam ellátási kötelezettségét (például Németország, Franciaország).²⁶ Írország az előbbi csoportba tartozik, és bár az 1990-es évek második felében voltak ezzel ellentétes törekvések, 1996-ban az Alkotmány-felülvizsgáló Csoport nem tartotta elfogadhatónak azt az indítványt, amely a szociális jogok alkotmányba foglalását szerette volna elérni. Mindennek háttérében az a megfontolás áll, amelyet az ír Legfelső Bíróság több döntésében is leszögezett: a szociális juttatásokhoz való jog nem vezethető le a tulajdonhoz való

²¹ JUHÁSZ Gábor: Az alkotmányeszmé mostohagyermeké: néhány gondolat a szociális biztonsághoz való jog természetéről és szabályozásáról. *Esély* 1996/3., 29–47.

²² FARKAS Zsuzsanna: Szociális jogok az Alkotmányban és az új Alaptörvényben. In: *Profectus in Litteris III. Előadások a 8. debreceni állam- és jogtudományi doktorandusz-konferencián*. 2011. június 3. Debreceni Egyetem. Debrecen 2011, 81.

²³ BALOGH Zsolt: Paradigmaváltás lehetőségei a szociális jogok védelme terén. *Jogtudományi Közlöny* 2005/9., 363–364.

²⁴ JUHÁSZ i. m. 44.

²⁵ JUHÁSZ Gábor: A szociális biztonsághoz való jog alkotmányos újraszabályozása elé. *Esély* 1995/3., 17.

²⁶ JUHÁSZ: Az alkotmányeszmé... 2580–2582.

jogból, ekként nem élvez alkotmányos védelmet sem, ebből következően a szociális biztonsági kérdéseket törvényi szinten kell rendezni.²⁷

A svéd alkotmány sem nevesít szociális jogokat, a szociális kérdéseket érintő alkotmányos rendelkezések célként nyertek megfogalmazást. Az ilyen ügyek alkotmányossága nem vizsgálható, szociális jogosultság csak akkor létezik, ha azt a jogalkotó törvényben rögzítette.

Németországban a megélhetési minimum védelme egészen 2010-ig nem jelentett többet törvényben garantált jognál és állami kötelezettségnél. Az Alkotmánybíróság azonban a 2010-es Hartz IV döntésében kimondta, hogy a méltóságteljes létminimumhoz való jog (amely a fizikai létezéshez való jogot és a gazdasági, politikai, szociális életben való részvétel minimumát jelenti) olyan alapjog, mely megillet minden, Németország határain belül tartózkodó személyt, állampolgárságra tekintet nélkül. Az alkotmánybírósági határozat azt is leszögezte, hogy ha a törvényhozó nem tesz megfelelő módon eleget a létminimum meghatározására vonatkozó kötelezettségének, úgy megállapítható a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség.²⁸ Hasonlít ehhez a csehországi megoldás.²⁹ A cseh alapjogi charta garantálja ugyan a szociális jogokat, amelyek közül néhányat azonban csak jogszabályi keretek között lehet gyakorolni. Ha a törvényhozó nem alkotja meg a szociális jogok (például a sztrájkjog) gyakorlását szabályozó törvényeket, mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet követ el.

Azon országokban, amelyekben a szociális jogok megjelennek valamilyen formában az alkotmányban, rendszerint maga az alkotmányszöveg tartalmaz olyan pontosításokat, amelyek alapján azok nem egyéni jogként, hanem az állam feladataként értelmezendők. Olaszországban az alkotmány rögzíti a szociális jogok garanciáit, ám azok érvényesülése – mutatott rá egy ízben az olasz Alkotmánybíróság – attól függ, hogy milyen pénzügyi források állnak rendelkezésre e célra. A testület ugyanakkor az 1990 utáni döntéseiben már kevésbé szigorúan ítéli meg a törvényhozás jóléti kiadások csökkentésére irányuló aktusait, abban azonban következetes, hogy a kiadások csökkentése nem eredményezheti az ésszerűség és az egyenőség követelményeinek megsértését.³⁰ Ha a törvényalkotás során sérül a szociális biztonsággal kapcsolatos alkotmányos jog alapja, azt az Alkotmánybíróság következetesen alkotmányellenesnek nyilvánítja. Az erre vonatkozó jog az országban tartózkodó külföldieket, így az illegálisan érkezett bevándorlókat is megilleti.³¹

²⁷ TÉGLÁSI András: A szociális jogok (alapjog)védelmi szintjének csökkenése a gazdasági válság hatására. *Iustum Aequum Salutare* XII. 2016/2., 149.

²⁸ DRINÓCZI: i. m. 9–10.

²⁹ Jan KRATOCHVÍL: Social Rights in the Czech Republic. In: Krzysztof Wojtyczek (ed.): *Social rights as fundamental rights: XIXth International Congress of Comparative Law/le XIXe Congrès international de droit compare*. The Hague, The Netherlands, Eleven International Publishing, 2016, 87–88.

³⁰ TÉGLÁSI: i. m. 156–158.

³¹ DRINÓCZI: i. m. 12.

A dán alkotmány alapján pusztán csak annyit rögzít, hogy az állam segítséget nyújt azoknak a polgároknak, akik nem képesek magukról gondoskodni, és akik esetében a gondoskodásra más nem kötelezhető. 2012-ig nem alakult ki konszenzus arra nézve, hogy ez az alkotmányi rendelkezés anyagi természetű kötelezettséget ró-e az államra. 2012-ben a legfelső bíróság egyrészt leszögezte, hogy a szociális jogokra kiterjed a tulajdoni védelem, másrészt kimondta azt is, hogy az államot e jogok vonatkozásában anyagi jellegű kötelezettség terheli.³²

Végül vannak olyan államok, ahol az alkotmány ellátási jogosultságot hirdet meg azzal a kikötéssel, hogy az csak az alacsonyabb szintű jogszabályok rendelkezéseinek keretei között gyakorolható.³³ Ez a helyzet Portugáliában, ahol a „megélhetési minimumhoz való jog” – a portugál Alkotmánybíróság által adott értelmezés szerint – nem a szociális ellátáshoz való jogból vezethető le, hanem az emberi méltósághoz való jogból. Ugyanakkor – miként azt a testület a 2008-as válság kapcsán bevezetett, egyes jóléti jogosultságokat érintő megszorítások kapcsán leszögezte – a munkanélküliség és betegség esetére járó, alkotmányon alapuló védelem az adott „történelmi időszak finansziális és anyagi tényezőitől függ”, az pedig a törvényhozás feladata, hogy meghatározza, mely esetekben és milyen körben jár a szociális védelem.³⁴

Téglási András szerint a külhoni példák alapján levonható a következtetés: a szociális jogok alkotmányos védelme alapvetően nem attól függ, hogy az adott ország alkotmánya rendelkezik-e ezekről a jogokról, sokkal inkább annak van jelentősége, hogy „mennyire aktív, illetve kreatív az alkotmánybíráskodás; mennyire tud más alapjogoknak szociális tartalmat adni; és mennyire tudja más alapjogok tartalmát úgy értelmezni (kiterjeszteni), hogy azok a szociális ellátások védelmére is kiterjedjenek”.³⁵

4. Szociális jogok az Alkotmányban

Magyarországon az 1949-es Alkotmány már tartalmazott szociális jogokat: az 1972-ig hatályos szövegben még együtt szerepelt a szociális jogok azóta önállósult két területe, az egészség és a megélhetés védelme. A Magyar Népköztársaság – szövelt a 47. § (1) bekezdése – „védi a dolgozók egészségét és segíti a dolgozókat munkaképzettségük esetén”.³⁶ Az alkotmány tehát csak az állam ellátási, intézményvédelmi kötelezettségét deklarálta, és az ellátásokra – melyek kizárólag a „dolgozókat” illet-

³² Helle KRUNKE – Stine HELLQVIST FREY: Social rights in Denmark. In: Krzysztof Wojtyczek (ed.): *Social rights as fundamental rights: XIXth International Congress of Comparative Law/le XIXe Congrès international de droit compare*. The Hague, The Netherlands, Eleven International Publishing, 2016, 115., 125.

³³ JUHÁSZ: *A szociális biztonság*... 2580–2582.

³⁴ TÉGLÁSI: i. m. 152–153.

³⁵ TÉGLÁSI: i. m. 163.

³⁶ 1949. évi XX. törvény. A Magyar Köztársaság Alkotmánya. 47. § (1) bekezdés.

ték meg – alanyi jogot nem biztosított.³⁷ Az állam a „védelmet és a segítséget” – bontotta ki az ellátási kötelezettség tartalmát a 47. § (2) bekezdése – „széles körű társadalombiztosítással és az orvosi ellátás megszervezésével valósítja meg”.

Az 1972. évi I. törvénnyel bevezetett alkotmánymódosítás elválasztotta az egészségügyi és a szociális jogok védelmét.³⁸ A szociális ellátásokról az Alkotmány 58. §-a rendelkezett, amelynek (1) bekezdése kimondta, hogy az állampolgároknak „öregség, betegség és munkaképtelenség esetén anyagi ellátáshoz van joguk”, amely jogot az állam – a (2) bekezdésben foglaltak szerint – „a társadalombiztosítás keretében és a szociális intézmények rendszerével biztosítja”.³⁹ Láthatjuk tehát egyrészt, hogy e jogosultságok az állampolgárokat illették meg, és őket is meghatározott élethelyzetekben (öregség, betegség, munkaképtelenség), másrészt kizárólag anyagi (vagyis pénzbeli) ellátásokhoz való jogról volt szó, amelynek mértékére nézve az Alkotmány még csak utalást sem tartalmazott, ahogy az állami feladatellátási kötelezettség teljesítésének mikéntjét, és az azzal szemben álló egyéni jogokat sem határozta meg.⁴⁰ A szociális jogok Alkotmányon belüli elhelyezése azt sugallta, hogy azoknak a jogalkotó a hagyományos emberi jogoknál is nagyobb jelentőséget tulajdonít, valójában azonban a kormányzat a szociális ellátórendszert saját belátása szerint alakíthatta ki, ebben semmiféle alkotmányos előírás nem akadályozta.⁴¹ A polgári és politikai szabadságjogokat formálisan másodlagos jelentőségűnek tartották, a valóságban azonban teljes mértékben negligálták azokat. Ebből következően – mutat rá Juhász Gábor – hiába deklarálták volna konkrét formában a szociális jogokat, azok úgy sem lettek volna kikényszeríthetőbbek.⁴²

A fentiek fényében különösen meglepő, hogy az Alkotmány 1989. évi XXXI. törvénnyel bevezetett módosítása, a konkrét megfogalmazás helyett „az alanyi alapjogként való értelmezés lehetőségét is nyitva hagyva [...] a nemzetközi deklarációk általánosságával és emelkedettségével rendelkezett az immár szociális biztonsággént aposztrofált jogról”.⁴³ Ez a sajátosnak tekinthető szövegezés áll a háttérben annak a bizonytalanságnak, amely a 70/E. § alkotmánybíróági értelmezését jellemezte a következő két évtizedben. Sólyom László, az Alkotmánybíróság egykori elnöke utólag ekként értékelte a helyzetet: „még abban sem volt egyetértés, hogy a szociális biztonsághoz való jog alanyi jog-e, vagy csupán államcél”.⁴⁴

³⁷ JUHÁSZ Gábor: Államcélok, paradigmaváltás és aktuálpolitikai alkotmányozás. A szociális jogok védelme az Alaptörvényben. *Esély* 2015/1., 4–5.

³⁸ 1972. évi I. törvény az 1949. évi XX. törvény módosításáról és a Magyar Népköztársaság Alkotmányának egységes szövegéről.

³⁹ 1949. évi XX. törvény. A Magyar Köztársaság Alkotmánya. 58. § 1989. 10. 23-ig hatályban volt szövegváltozat.

⁴⁰ JUHÁSZ: *Államcélok*... 5.

⁴¹ FERGE Zsuzsa: Szabadság és biztonság. *Esély* 1994/5., 3–24.

⁴² JUHÁSZ: *A szociális biztonsághoz*... 2581.

⁴³ JUHÁSZ: *Államcélok*... 6.

⁴⁴ SÓLYOM László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001, 660.

4.1. Szociális jogok az Alkotmánybíróság értelmezésében – az Alkotmány alapján

A 11/1991. (III. 29.) AB határozat inkább alanyi jogként értelmezte a szociális jogokat, legalábbis ez a következtetés vonható le abból a megállapításból, amely szerint „a járulékkal fedezett időszakra a megfelelő társadalombiztosítási ellátást szolgáltatni kell”.⁴⁵ Egy másik határozat – a 28/1994. (V. 20.) AB határozat – ugyanakkor arra utal, hogy az Alkotmánybíróság határozottan államcélként tekintett a szociális jogokra, mikor azt fejtegette, hogy e jogokat illetően az állam elsődleges kötelezettsége a szükséges intézmények felállítására és az igénybevételükre szolgáló alanyi jogok törvénybe iktatására terjed ki.⁴⁶ Egy későbbi határozatban – az 59/2006. (X. 20.) AB határozatban – is az államcél jelleget erősítette a testület, mikor így fogalmazott: „az állam a szociális ellátási rendszerek egésze útján köteles az emberi lét alapvető feltételeiről gondoskodni”, méghozzá oly módon, hogy „a szociális ellátás formáinak működtetésében jelentkező különbözőségek ne akadályozzák a szociális ellátási rendszer egésze révén az emberi élet és méltóság védelméhez szükséges megélhetési minimum állami biztosítását”.⁴⁷

Az Alkotmány a 70/E. § (1) bekezdésben egyértelműen fogalmazott: az állampolgároknak „joguk van a szociális biztonsághoz; öregség, betegség, rokkantság, özvegyiség, árvaság és önhibájukon kívül bekövetkezett munkanélküliség esetén a megélhetésükhöz szükséges ellátásra jogosultak”.⁴⁸ A szociális biztonsághoz való jog tehát csak a magyar állampolgárokat illette meg. A szakirodalomban felvetődött a kérdés, hogy a pontosvesszőt követő felsorolás csak példálózó jellegű vagy pedig taxatív, amely ilyenformán tovább szűkíti a jogosultak körét, alkotmánybírói döntés azonban ezzel kapcsolatosan nem született. Kilényi Géza alkotmánybíró a 26/1993. (IV. 29.) AB határozathoz fűzött különvéleményében ugyanakkor arra mutatott rá, hogy a szakasz nyelvtani értelmezése a felsorolás példálózó jellegét erősíti, és így a szociális biztonsághoz való jog minden magyar állampolgárt megillet.⁴⁹

Az Alkotmánybíróság által végig következetesen képviselt álláspont szerint az Alkotmány 70/E. §-a csak az állam feladatellátási kötelezettségét rögzíti, és a szociális jogoknak csak kivételesen van alanyi oldala. A szociális biztonsághoz való jog tartalmának pozitív meghatározására csak az 1990-es évek második felétől kezdődően vállalkozott a testület. Ennek magyarázata pedig az – emeli ki Juhász Gábor –, hogy „a Bokros-csomag alkotmányos aggályokat felvető drasztikus szociális intézkedései az AB döntéseinek a korábbinál erőteljesebb legitimációját igényelték”, így az Alkotmánybíróság a szociális joganyaggal kapcsolatos határozataiban egyre gyakrabban hivatkozott az Alkotmány egyéb rendelkezéseire.⁵⁰

⁴⁵ 11/1991. (III. 29.) AB határozat.

⁴⁶ 28/1994. (V. 20.) AB határozat.

⁴⁷ 59/2006. (X. 20.) AB határozat, 1. pont.

⁴⁸ 1949. évi XX. törvény. A Magyar Köztársaság Alkotmánya. 58. § 1989. 10. 23-tól hatályban volt szövegváltozat.

⁴⁹ JUHÁSZ: *A szociális biztonság*... 2584.

⁵⁰ JUHÁSZ: *A szociális biztonság*... 2587.

Az ombudsman az OBH 2972/2008. számú jelentésében az alkotmánybíróági gyakorlatot elemezve kiemelte: bár „a szociális biztonsághoz való jog alapvetően nem tekinthető alanyi jogi természetű alapjognak, ennél fogva nem is kényszeríthető ki”, ám „mégiscsak létezik a szociális biztonsághoz való jognak egy olyan magja, amely – meghatározott, kivételes esetben – alanyi joghoz hasonlóvá válik: ez a megélhetési minimum biztosítása”.⁵¹ A 37/2011. (V. 10.) AB határozat már úgy tekintett a megélhetési minimum állam általi biztosítására, mint ami szükségképeni feltétele az emberi méltósághoz való jog megvalósításának. Az emberi méltóságnak ugyanis – fogalmazott e határozat – „van egy ellátási igényt megalapozó funkciója is”.⁵²

A megélhetési minimum összességében nem határozható meg, de megfelelő mutatókkal (például az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegéhez viszonyított arányszámmal) körülírható, mutatott rá a jelentés. Az egyén akkor válik jogosulttá a megélhetési minimumra, ha annak előteremtésére saját erőből nem képes. Végül soron a megélhetési minimumhoz való jog levezethető az élethez és emberi méltósághoz való jogból, ám mégsem tekinthető abszolút jellegű jognak, ez pedig azt jelenti, hogy meghatározott feltételek mellett korlátozható.⁵³

Az Alkotmánybíróság már a kezdetektől fogva különbséget tett az ellenszolgáltatás nélkül járó juttatások és a járulékfizetéssel ellentételezett, vagyis az úgynevezett „vásárolt jog” alapján járó ellátások között. Az előbbiek nominális értéke csökkenthető, feltéve, hogy a csökkentés nem ütközik más alkotmányos védelmet élvező jogba vagy elvbe (például a diszkrimináció tilalmába), ám a „vásárolt jogon” járó ellátások (mint amilyen a nyugdíj) esetében – szögezte le a 26/1993. (IV. 29.) AB határozat – az állam nem csökkentheti a nominális értéket.⁵⁴ A 43/1995. (VI. 30.) AB határozat még egyértelműbbé tette a helyzetet, amikor kimondta, hogy a közjogi alapú jogosítványok (mint amilyenek a biztosítási elemet tartalmazó társadalombiztosítási igények) esetében alkalmazható az alkotmányos tulajdonvédelem.⁵⁵

5. Szociális jogok az Alaptörvényben

Az Alaptörvény az Alkotmányban meghatározottakhoz képest újradefiniálta a szociális jogokat.⁵⁶ A XIX. cikk (1) bekezdése szerint már csak egy törekvést fogalmazott meg arra nézve, hogy „minden állampolgárának szociális biztonságot nyújtson”.⁵⁷ Szó sincs tehát már a megélhetési minimumra vonatkozó alapjogról. Az Alaptörvény törekvésként fogalmazza meg az állami szerepvállalást, amely

⁵¹ Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának jelentése az OBH 2972/2008. számú ügyben, 13. [https://www.ajbh.hu > documents > 200802972.rtf](https://www.ajbh.hu/documents/200802972.rtf) (2020. szeptember 29.)

⁵² 37/2011. (V. 10.) AB határozat.

⁵³ 37/2011. (V. 10.) AB határozat.

⁵⁴ 26/1993. (IV. 29.) AB határozat.

⁵⁵ 43/1995. (VI. 30.) AB határozat; JUHÁSZ: A szociális biztonság...2590.

⁵⁶ JUHÁSZ: Államcélok... 3.

⁵⁷ Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.)

alapján a rászoruló magyar állampolgárok „törvényben meghatározott támogatásra jogosultak”.⁵⁸ Külön is nevesíti a rászorulókat egyes csoportjait („anyaság, betegség, rokkantság, fogyatékoság, özvegyesség, árvaság és önhibáján kívül bekövetkezett munkanélküliség” miatt rászorulókat), a (2) bekezdés pedig kiterjeszti ezt a kört „más rászorulókra” is. A (3) bekezdés felhatalmazza a jogalkotót arra, hogy a szociális jog körébe eső törvények megalkotásakor tekintettel legyen arra, végeznek-e az igénybe vevők a közösség számára hasznos tevékenységet. Az időskori ellátást illetően az Alaptörvény átveszi azt az alkotmánybírói határozatokban korábban megfogalmazott álláspontot, amely szerint a nyugellátás alapját képezi a társadalmi szolidaritás, amelyet az önkéntesen létrehozott társadalmi intézmények egészítenek ki. Az állam ez utóbbiak működésének lehetővé tételével és a nyugdíjrendszer fenntartásával segíti elő „az időskori megélhetés biztosítását”.⁵⁹ Ezen túlmenően a (4) bekezdés leszögezi azt is, hogy törvény az állami nyugdíjra való jogosultság feltételeit illetően különbséget tehet a nemek között, és a nőkre nézve kedvezőbb szabályokat állapíthat meg.

5.1. Szociális jogok az Alkotmánybíróság értelmezésében – az Alaptörvény alapján

Aligha meglepő, hogy a XIX. cikk a hatálybalépést követően értelmezési viták sorát gerjesztette. Az Alkotmánybíróság határozatai alapján leszögezhető, hogy a szociális biztonságra vonatkozóan nem létezik alanyi jog, hiszen azt az Alaptörvény államcélként tételezi. Az (1) bekezdés csupán annyit rögzít, hogy az ott felsorolt élethelyzetekbe került állampolgárok „törvényben meghatározott” támogatásra jogosultak, ez pedig távolról sem jelent bármiféle konkrét juttatáshoz való alanyi jogot.⁶⁰

Az Alkotmánybíróság a 40/2012. (XII. 6.) AB határozatban értelmezte a XIX. cikkben foglaltakat. Kiindulási pontként az Alaptörvény O) cikk első fordulata hivatkozott, amely szerint „mindenki felelős önmagáért”.⁶¹ Ez a rendelkezés – mutatott rá 3132/2013. (VII. 2.) AB határozat – egyidejűleg rögzíti az egyén önmagáért viselt felelősségét és a közösség iránti felelősségét: hiszen „az Alaptörvény emberképe nem az elszigetelt egyéné, hanem a társadalomban élő felelős személyisége”.⁶²

Az Alaptörvény XIX. cikke – mutatott rá a határozat – nem jogokról rendelkezik, hanem államcélokról és az állam által vállalt kötelezettségekről: az állam törekvését fogalmazza meg arra, hogy minden állampolgárának szociális biztonságot nyújtson és elősegítse az időskori megélhetés biztosítását. A XIX. cikk csak két jogosultságról tesz említést: egyrészt az „állami nyugdíjra való jogosultságról”, másrészt a meghatározott élethelyzetbe került, rászoruló állampolgárok támogatás-

⁵⁸ Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) XIX. cikk (1) bekezdés.

⁵⁹ Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) XIX. cikk.

⁶⁰ SZATMÁRI Andrea: A szociális ellátórendszer elemeinek fogalmi meghatározatlansága és ennek alkotmányjogi jelentősége. *Themis* 2017/12., 86.

⁶¹ 40/2012. (XII. 6.) AB határozat.

⁶² 3132/2013. (VII. 2.) AB határozat, Indokolás [95].

ra való jogosultságáról – mindkettő feltételeit törvény határozza meg.⁶³ Azt pedig már a 3252/2017. (X. 10.) AB végzésben fejtette ki az Alkotmánybíróság, hogy „az Alaptörvény XIX. cikk (1) bekezdéséből az ellátás feltételeinek törvényben való rögzítettségén kívül további követelmények [...] nem vezethetők le”.⁶⁴

A 28/2015. (IX. 24.) AB határozatban írtak szerint ugyan „a törvényi feltételek részletei vagy a nyugdíjra jogosultság feltételei, mint konkrét részletszabályok nem az Alaptörvényből következnek”, ám a XIX. cikk (4) bekezdése biztosítja az „alaptörvényi háttér”, amely az állami nyugdíjat illetően „elvont jogosultságot” jelent.⁶⁵

Lényeges hangsúlyoznunk, hogy az Alkotmánybíróság fentebb ismertetett magyarázatai kizárólag a XIX. cikkben alapulnak, az Alaptörvény más rendelkezéseivel, az esetleges kapcsolódási pontokkal nem foglalkoznak. Ez a megállapítás azért lényeges, mert ha a testület a szociális jogokkal összefüggő konkrét jogi normák vizsgálatát csak a XIX. cikkre alapítva végzi, úgy a rendelkezés „kiüresedését” jelzi.⁶⁶ A XIX. cikk valóban nem is mond többet annál, mint hogy az államnak törekednie kell a segítségnyújtásra, a felsorolt élethelyzetekre vonatkozóan törvényeket kell alkotnia, a törvényalkotás során pedig tág határok között mérlegelhet annak eldöntésénél, hogy kik számára és milyen körben teszi lehetővé az egyes támogatások igénybevételét. A jogalkotó nemcsak az ellátások részletszabályait határozhatja meg, hanem azokat a feltételeket is rögzítheti, amelyek nemteljesítése az ellátásból való kizárást eredményezheti. Azt már egy újabb határozatában mondta ki az Alkotmánybíróság, hogy e feltételek meghatározásának van egy korlátja, ugyanis „a szociális intézkedések területén biztosított széles jogalkotói mozgástérnek is az Alaptörvény keretei között kell maradnia. [...] Így különösen nem lehet alapjogokat alaptörvény-ellenesen korlátozó feltételeket előírni.”⁶⁷ A 30/2017. (XI. 14.) AB határozat szerint tehát az állam a szociális biztonság nyújtására irányuló kötelezettségét nem üresítheti ki lehetetlen feltételekkel, és nem írhat elő olyan feltételeket sem, amelyek az alapjogokat alaptörvény-ellenesen korlátoznák.⁶⁸

6. Következtetések

A szociális jogok védelmére szolgáló rendszerek és mechanizmusok kiépülése a belső jogrendszerekben indult el. Ennek egyik legfőbb oka – miként arra Sandra Liebenberg rámutatott – az, hogy „a szegények, a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokhoz tartozók, azaz a legrászorultabb alanyok amúgy sem tudnának sokat

⁶³ 40/2012. (XII. 6.) AB határozat.

⁶⁴ SZATMÁRI 2017, 86–87.; 3252/2017. (X. 10.) AB végzés, [11].

⁶⁵ 28/2015. (IX. 24.) AB határozat [34].

⁶⁶ SZATMÁRI: i. m. 87.

⁶⁷ 30/2017. (XI. 14.) AB határozat, [29] bekezdés.

⁶⁸ SZATMÁRI: i. m. 88.

profitálni a nemzetközi eljárásokból”.⁶⁹ Ebben a tanulmányban a szociális jogokról való gondolkodás legfőbb elemeit tekintettem át, egyúttal példákat is bemutattam arra vonatkozóan, hogy a belső jog miként garantálhatja a szociális jogokat. Az egyik megoldás az, ha az alkotmány tartalmaz valamilyen általános rendelkezést az állam intézményvédelmi kötelezettségére vonatkozóan. Egy másik lehetőség, ha az alkotmány tételesen felsorolja az állam által garantált szociális jogokat: vagy oly módon, hogy a szociális jogokat egyúttal államcélokként is tételezi (és ez esetben elvész e jogok egyéni érvényesíthetősége), vagy pedig úgy, hogy a szociális jogokra vonatkozó részletszabályokat alacsonyabb rendű jogszabályok tartalmazzák, és lehet ugyan bírói eljárást indítani érvényesíthetőségük érdekében, de csakis e jogszabályok alapján. A harmadik megoldás, ha az alkotmányba foglalt szociális jogok megsértése esetén alkotmánybírósi és – bizonyos feltételek fennállása esetén – rendes bírósági eljárás is indítható. Alkotmányunk ez utóbbi kategóriába tartozott. Mindezekon túlmenően azonban legitim megoldás az is, ha egy állam alkotmánya nem tartalmaz sem szociális elkötelezettséget kimondó általános szabályt, sem szociális jogokat. Mindenesetre, érdemes elgondolkozni azon az állásponton, amely szerint a szociális jogok formális garantálása önmagában nem sokat ér, „a polgári és politikai jogokkal megegyező módon történt megfogalmazása nyilvánvalóan irreális várakozásokat kelt, miközben az állam gazdasági lehetőségei tartalmuk szűkítését kényszeríti ki”.⁷⁰

Azt tehát, hogy az alkotmányok szociális jogokkal, szociális biztonsággal kapcsolatos rendelkezései pusztán csak szimbolikus jelentőségű kinyilatkoztatások lennének, nem állíthatjuk, hiszen azok szociális tárgyú kötelezettségeket keletkeztetnek az államok számára. Igaz ugyanakkor az is, hogy a szociális jogokat nem tekinthetjük olyan konkrét alanyi jogosultságoknak sem, amelyek bármiféle jogalkotói mérlegeléstől függetlenül mindenkit egyformán, egyforma feltételek mellett megilletnének.

Felhasznált irodalom

- [1] Bard-Anders ANDREASSEN – Alen G. SMITH – Hugo STOKKE: Compliance with Economic and Social Human Rights: Realistic Evaluations and Monitoring in the Light of Immediate Obligations. In: A. Eide – B. Hagrvet (eds.): *Conditions for Civilized Politics. Political Regimes and Compliance with Human Rights*. Nobel Symposium 74., Oslo, Scandinavian University Press, 1996.
- [2] BALOGH Zsolt: Paradigmaváltás lehetőségei a szociális jogok védelme terén. *Jogtudományi Közlöny* 2005/9., 363–371.

⁶⁹ Sandra LIEBENBERG: The Protection of Economic and Social Rights in Domestic Legal Systems. In: A. Eide – C. Krause – A. Rosas (eds.): *Economics, Social and Cultural Rights*. A Textbook. Second Revised Edition. Dordrechts, Martinus Nijhoff, 2001, 55.

⁷⁰ KARDOS: i. m. 42.

-
- [3] CZÚCZ Ottó: *Szociális jog I.* Unió, Budapest, 2002.
- [4] DRINÓCZI Tímea: A szociális jogok: nemzetközi kitekintés, nemzeti gyakorlat és alapjogi jelleg. *MTA Law Working Papers* 2018/4., https://jog.tk.hu/uploads/files/2018_04_Drinoczi.pdf, 2020. október 10.
- [5] FABÓK András – PRUGBERGER Tamás: *Társadalombiztosítási jog.* Szent István Társulat, Budapest, 2009.
- [6] FARKAS Zsuzsanna: Szociális jogok az Alkotmányban és az új Alaptörvényben. In: *Profectus in Litteris III. Előadások a 8. debreceni állam- és jogtudományi doktorandusz-konferencián.* 2011. június 3. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2011, 79–89.
- [7] FERGE Zsuzsa: Szabadság és biztonság. *Esély* 1994/5., 3–24.
- [8] FICZERE Lajos – FORGÁCS Imre: *Magyar közigazgatási jog. Különös rész európai uniós kitekintéssel.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- [9] HAJDÚ József – HOMICSKÓ Árpád Olivér: *Bevezetés a társadalombiztosítási jogba.* Patrocinium, Budapest, 2013.
- [10] JUHÁSZ Gábor: 70/E. § A szociális biztonsághoz való jog. In: Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja II.* Századvég, Budapest, 2009, 2579–2593.
- [11] JUHÁSZ Gábor: Államcélok, paradigmaváltás és aktuálpolitikai alkotmányozás. A szociális jogok védelme az Alaptörvényben. *Esély* 2015/1., 3–31.
- [12] JUHÁSZ Gábor: Az alkotmányeszmé mostohagyermek: néhány gondolat a szociális biztonsághoz való jog természetéről és szabályozásáról. *Esély* 1996/3., 29–47.
- [13] JUHÁSZ Gábor: A szociális biztonsághoz való jog alkotmányos újrashabályozása elé. *Esély* 1995/3., 3–25.
- [14] KARDOS Gábor: *Üres kagylóhéj? A szociális jogok nemzetközi jogi védelmének egyes kérdései.* Gondolat, Budapest, 2003.
- [15] Jan KRATOCHVÍL: Social Rights in the Czech Republic. In: Krzysztof Wojtyczek (ed.): *Social rights as fundamental rights: XIXth International Congress of Comparative Law/le XIXe Congrès international de droit compare.* The Hague, The Netherlands, Eleven International Publishing, 2016, 87–110.
- [16] Helle KRUNKE – Stine HELLQVIST FREY: Social rights in Denmark. In: Krzysztof Wojtyczek (ed.): *Social rights as fundamental rights: XIXth International Congress of Comparative Law/le XIXe Congrès international de droit compare.* The Hague, The Netherlands, Eleven International Publishing, 2016, 111–140.

-
- [17] Sandra LIEBENBERG: The Protection of Economic and Social Rights is Domestic Legal Systems. In: A. Eide – C. Krause – A. Rosas (eds.): *Economics, Social and Cultural Rights. A Textbook*, Second Revised Edition, Dordrechts, Martinus Nijhoff, 2001, 53–77.
- [18] SÓLYOM László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001.
- [19] SZATMÁRI Andrea: A szociális ellátórendszer elemeinek fogalmi meghatározatlansága és ennek alkotmányjogi jelentősége. *Themis* 2017/12., 84–100., https://www.ajk.elte.hu/media/fe/fd/17ac212e0845520bb112fc7f81d748615482aa588eb41e86328ec6de92a9/THEMIS_2017_dec.pdf, 2020. szeptember 29.
- [20] TÉGLÁSI András: A szociális jogok (alapjog)védelmi szintjének csökkenése a gazdasági válság hatására. *Iustum Aequum Salutare* XII, 2016/2., 141–170. http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20162sz/10_TeglasiA_IAS_2016_2.pdf, 2020. szeptember 29.
- [21] Veli-Pekka VILJANEN: Abstention or Involvement? The Nature of State Obligations Under Different Categories of Rights. In: K. Drzewicki – C. Krause – A. Rosas (eds.): *Social rights as Human Rights. An European Challenge*. Turku, Institute of Human Rights, Abo Akademi University, 1994, 48–67.